

MIRZA MEHDIKHAN'S WORK "MABANIU-L-LUGAT" AND ITS PLACE IN TURKOLOGY

Kholida Zikrillaevna Alimova

professor, Doctor of Sciences

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: xolidaxon66@mail.ru

ABOUT ARTICLE

Key words: Mirza Mehdi Khan, Sanglakh, Mabani'l-lughat, Navayi, Old Uzbek language, Chaghatay language, Tarsif, Mabna.

Received: 15.05.24

Accepted: 17.05.24

Published: 19.05.24

Abstract: Dictionaries written in Persian between the 15th and 18th centuries constitute a significant source of information for the study of the Old Uzbek language. A considerable number of these dictionaries are devoted to the study of the language of Mir Alishir Navayi, an eminent figure in Uzbek literature. Among the philological works, Mirza Mehdi Khan's dictionary "Sanglakh" with a grammatical essay "Mabani'l-Lughat" ("Basics of the Language") is of particular note. This is the first valuable and, in comparison with others, more polished and reliable work on the grammar of the Old Uzbek language.

The article provides an overview of Mehdi Khan's grammatical system and presents an analysis of the grammatical material of "Mabani'l-Lughat". The essay is divided into three sections: a preface, a grammar section, and six sections, or bases, which describe various grammatical forms and phenomena. The study of the grammatical material of "Mabani'l-Lughat" is of great importance in solving a number of problematic issues related to the history of the Uzbek language and for compiling a historical grammar of the Uzbek language.

MIRZO MEHDIXONNING “MABONIU-L-LUG‘AT” ASARI VA UNING
TURKOLOGIYADAGI O‘RNI

Xolida Zikrillayevna Alimova

professor, filologiya fanlari doktori

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O‘zbekiston

E-mail: xolidaxon66@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: Mirzo Mehdixon, Sanglox, Maboniu-l-lug‘at, Navoiy, eski o‘zbek tili, chig‘atoy tili, tarsif, mabno.

Annotatsiya: XV-XVIII asrlarda fors tilida yaratilgan lug‘atlar eski o‘zbek tili tadqiqida muhim manba sanaladi. Bularning aksariyati Hazrat Navoiyning til xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Filologik asarlar orasida Mirzo Mehdixonning “Sanglox” lug‘ati va unga ilova qilingan grammatik ocherk “Maboniu-l-lug‘at” (“Til asoslari”) ajralib turadi. “Maboniu-l-lug‘at” eski o‘zbek tili grammatikasiga oid yaratilgan birinchi qimmatli va to‘liq asardir.

Maqolada Mehdixonning grammatik sistemasi va “Maboniu-l-lug‘at” grammatik materialining tavsifi yoritilgan. Asar muqaddima, tarsif va olti mabnodan iborat. Mabnolar boblarga, boblar rasmlarga bo‘linib, grammatik qoidalar o‘zlashtirilishini engillashtirishga qaratilgan. “Maboniu-l-lug‘at” grammatik materialining tadqiqi o‘zbek tilining tarixiy grammatikasiga doir yechilmagan qator masalalarni hal qilish va o‘zbek tilining tarixiy grammatikasini tuzishda katta ahamiyatga ega.

ТРУД МИРЗЫ МЕХДИХАНА “МАБАНИУ-Л-ЛУГАТ” И ЕГО МЕСТО В
ТЮРКОЛОГИИ

Холида Зикриллаевна Алимова

профессор, доктор филологических наук

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

E-mail: xolidaxon66@mail.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Мирза Мехдихан, Санглах, Мабаниу-л-лугат, Навои, староузбекский язык, чагатайский язык, тарсиф, мабна.

Аннотация: Немаловажными источниками при изучении староузбекского языка являются словари, написанные на персидском языке в XV-XVIII вв. Значительное число таких словарей посвящено изучению языка выдающегося классика узбекской литературы Мир Алишира Навои. Среди таких филологических трудов особо

выделяется словарь “Санглах” Мирзы Мехдихана с грамматическим очерком “Мабаниу-л-лугат” (“Основы языка”), который является первым ценным и по сравнению с другими, более полным, достоверным трудом по грамматике староузбекского языка.

В статье освещается грамматическая система Мехдихана и дается обзор грамматического материала “Мабаниу-л-лугат”. Очерк состоит из мукаддима (предисловия), тарсиф (грамматики) и шести мабна (разделов, основ), в каждой из которых описываются те или иные грамматические формы и явления. Изучение грамматического материала “Мабаниу-л-лугат” имеет большое значение в разрешении ряда проблемных вопросов, связанных с историей узбекского языка и для составления исторической грамматики узбекского языка.

KIRISH

Hazrat Alisher Navoiy va uning zamondoshlari hamda undan ilgari o'tgan so'z ustalari tomonidan yaratilgan asarlar O'rta va Kichik Osiyoning turli xalqlari namoyandalari orasida “chig'atoy” turkiysi, ya'ni eski o'zbek tiliga qiziqish uyg'otdi. Bunday qiziqish qo'llanma vazifasini bajaruvchi lug'at va grammatikalarning ijod etilishiga olib keldi. Shunday lingvistik asarlardan biri Mirzo Mehdixonning “Sanglox” lug'ati va unga ilova qilingan grammatik ocherk “Maboniu-l-lug'at” (“Til asoslari”)dir.

Mirzo Mehdixonning to'liq ismi Nizomiddin Muhammad Xoj al-Husayn as-Safaviy bo'lib, otasining ismi Mirzo Muhammad Nasiriydir. Mirzo Mehdixonning Astrobodda tug'ilganligi va Eron shohi Nodirshohning kotibi hamda saroy tarixchisi bo'lganligi, Nodirshohning harbiy yurishlarida qatnashib, mas'uliyatli siyosiy va boshqa topshiriqlarni bajarganligi ma'lum.

Mirzo Mehdixon o'zining “Sanglox” asarini 1758-1760 (hijriy 1172-1173)- yilda yozib tugatgan. Dunyoda bu asarning to'rt qo'lyozma nusxasi mavjud. Asar nusxalaridan biri Gibb fondida, ikkinchisi Britaniya muzeyida, uchinchisi Bodleyana (Oksford)da, to'rtinchisi Sulaymoniya kutubxonasi (Turkiya)da saqlanadi. Shuningdek, “Sanglox”ning qisqartirilgan nusxasining kopiyasi Parij Milliy kutubxonasida bor. Bu nusxa XIX asr boshida Abbos Mirzo uchun Muhammad Huveyyi tomonidan ko'chirilgan bo'lib, *Xulosayi Abbosiy* deb ataladi.

ASOSIY QISM

“Maboniu-l-lug'at” Hazrat Navoiy asarlari asosida yozilgan eski o'zbek tili grammatikasidir. “Sanglox”da esa Navoiy, Lutfiy, Mir Haydar, Bobur asarlarida qo'llangan

o‘zbekcha so‘zlar fors tilida izohlangan. Lug‘atda eski o‘zbek tilida qo‘llangan turkcha, mo‘g‘ulcha so‘zlarga ham o‘rin berilgan, atoqli otlar va geografik nomlar ro‘yxati keltirilgan. Lug‘at oxirida Navoiy asarlarida uchraydigan arabcha, forscha so‘zlar va metaforalar ro‘yxati beriladi [7, b.57-59]. Mirzo Mehdixonning “Maboniu-l-lug‘at” va “Sanglox” asarlari eski o‘zbek tili bo‘yicha yaratilgan filologik asarlarning eng mukammallaridan bo‘lib, ko‘pdan beri turkologlar diqqatini jalb etib keladi [5, 3, 13, 11, 14]. “Maboniu-l-lug‘at” 1910- yilda ingliz sharqshunosi E. Denison Ross tomonidan Kalkuttada litografiya asosida nashr qilingan bo‘lib, keyinchalik Z. Umarov tomonidan o‘rganilgan [6]. “Sanglox” esa 1960- yilda J. Kloson tomonidan Londonda faksimile asosida nashr qilindi, keyingi yillarda Q. Muhitdinov tomonidan tekshirildi [2].

“Maboniu-l-lug‘at” [12] quyidagi qismlardan tashkil topgan: 1) muqaddima; 3) tarsif; 4) olti mabno.

Muallif so‘zboshida “Sanglox”ning uning yaratilish sabablarini mufassal yozadi. Bu asar Alisher Navoiy asarlarining qiyin joylarini tushuntiradigan lug‘at sifatida maydonga kelgan. Bunday lug‘atning yaratilishi juda og‘ir va mushkul bo‘lganligi uchun ham Mirzo Mehdixon o‘z asarini “Sanglox” (toshloq) deb ataydi. U o‘zidan oldin yozilgan lug‘atlardan bir nechasini: ikki Rum turki tomonidan turk tilida yozilgan (asarlarda ismlari zikr qilinmaydi) lug‘atni va fors tilida yaratilgan Tole Haraviy, Farog‘iy, Nadr Aliy, Mirzo Abdujalil Nasiriy va ba‘zi boshqa lug‘atnavislarning asarlarini eslatib o‘tadi. Mehdixon fikricha, mazkur asarlar juda ham qisqacha tuzilgan bo‘lganligi sababli kishi ehtiyojini to‘la va har tomonlama qondira olmaydi. Undan tashqari, ko‘p so‘zlarning ma‘nosi ularga ma‘lum bo‘lmaganligi uchun zikr qilinmagan, she‘rlarni noto‘g‘ri ko‘chirilgan nusxalardan to‘g‘ri o‘qimasdan misol tariqasida ko‘rsatganlar.

Muqaddima qismida “Sanglox”da foydalanilgan Hazrat Navoiyning o‘n ikkita she‘riy va to‘qqizta nasriy asarlarini ko‘rsatib o‘tadi. Mirzo Mehdixonning yozishicha, aynan shu asarlar mutolaasidan so‘ng u “Sanglox” kitobini yozishga kirishgan. Bular:

she‘riy asarlar: G‘aroyibu-s-sig‘ar, Navodiru-sh-shabob, Badoyi‘u-l-vasat, Favoyidu-l-kibar, Hayratu-l-abror, Farhod va Shirin, Layli va Majnun, Sab‘ayi sayyora, Saddi Iskandariy, Lisonu-t-tayr, Arba‘ini manzum, Nazmu-l-javohir;

nasriy asarlar: Mahbubu-l-qulub, Mezonu-l-avzon, Xamsatu-l-mutahayyirin, Nasoyimu-l-muhabbat, Tarixu-l-anbiyo, Tarixi muluki ajam, Majolisu-n-nafoysis, Munshaot, Vaqfnomayi madrasayi ixlosiya.

Mirzo Mehdixon Farog‘iyga qarshi chiqib, turkiy tillar o‘ziga xos grammatik qonunlarga ega ekanligi, eski o‘zbek tilidagi bu grammatik qonunlarning fors va arab tillarida uchramasligini ko‘rsatib o‘tadi. Bunday qonunlarni bir tarsif va olti mabno (asos) yordamida bayon qilib, “Maboniu-l-lug‘at”, ya‘ni til asoslari deb ataydi va o‘zining bu asarini o‘zbek tilining birinchi

ilmiy grammatikasi hisoblaydi hamda o'quvchilardan asarning kamchiliklarini to'g'rilashni so'raydi.

Tarsif qismida arab tilidagi so'zlarning o'zagi masdar bo'lsa, o'zbek tilidagi so'zlar (fe'llar)ning o'zagi buyruq forma (ikkinchi shaxs, birlik) ekanligi, bu formadan har xil qo'shimchalar yordami bilan fe'llarning boshqa formalari yasalişini yozadi (Maboniu-l-lug'at, 5- bet).

Birinchi mabno o'n bobdan iborat bo'lib, fe'l formalari(ning mayllari) haqida (در بیان وجوه) *dar bayān-e vojūh-e siyay*) deb ataladi. Bunda: birinchi bob – masdarlar (در بیان مصادر) *dar bayān-e masāder*) (6-18- betlar); ikkinchi bob – o'tgan zamon (در بیان فعل ماضی) *dar bayān-e fe'l-e māzi*) (19-23- betlar); uchinchi bob – hozirgi-kelasi zamon (در بیان فعل مضارع) *dar bayān-e fe'l-e mozāre*) (23-27- betlar); to'rtinchi bob – hozirgi zamon sifatdoshi (در بیان اسم فاعل) *dar bayān-e esm-e fā'el*) (27-33- betlar); beshinchi bob – o'tgan zamon sifatdoshi (در بیان اسم مفعول) *dar bayān-e esm-e maf'ul*) (33-35- betlar); oltinchi bob – buyruq mayli (در بیان فعل امر) *dar bayān-e fe'l-e amr*) (35-39- betlar); yettinchi bob – buyruq maylining inkor shakli (در بیان نهی) *dar bayān-e nahi*) (39-41- betlar); sakkizinchi bob – fe'lning bo'lishsiz shakllari (در بیان نفی) *dar bayān-e nafi*) (41-50- betlar); to'qqizinchi bob – ravishdosh (در بیان تکریر و بیان حال) *dar zekr-e hāl va bayān-e takrir*) (50-54- betlar); o'ninchi bob – formalar belgilarining qo'shimchalari (در بیان تنمه علامات صیغ) *dar bayān-e tatamme-ye alāmāt-e siyay*) (54-63- betlar) haqida.

Ikkinchi mabno – (fe'l) formalarining yasalişini (در بیان کیفیت اشتقاق صیغ) *dar bayān-e keyfiyyat-e ešteqāq-e siyay*) haqida (64-73- betlar).

Uchinchi mabno – olmoshlar va ko'rsatish olmoshlari (در بیان ضمائر و اسماء اشاره) *dar bayān-e zamāyer va asmā-e ešāre*) haqida (73-78- betlar).

To'rtinchi mabno (1) – morfemalar (در بیان الفاضی که بدون ترکیب، افاده معنی نمیکنند و آنرا اهل ادب) *dar bayān-e alfāz-i ke bedun-e tarkib efāde-ye ma'ni namikonand va ān-rā ahl-e adab harf guyand*) (78-91- betlar); **to'rtinchi mabno (2)** – ma'no yoki grammatik jihatdan ortiqcha bo'lgan qo'shimchalar (در بیان زوائد) *dar bayān-e zavāyed*) haqida (91-96- betlar).

Beshinchi mabno – yordamchi so'zlar (در بیان کلماتی که بر معنی خاص موضوع اند و افاده معنی) *dar bayān-e kalemāt-i ke bar ma'ni-ye xās-e mouzu'-and va efāde-te ma'ni-ye yeyr-e mouzu'lahu mikonad*) haqida (96-98- betlar).

Oltinchi mabno – imlo qoidalari (در آداب املا) *dar ādāb-e emlā*) haqida (99-142- betlar).

Grammatikaning xotima qismida Alisher Navoiy asarlarida ishlatilgan forsiy elementlar ko'rsatilgan.

Mirzo Mehdixon o'zbek adabiy tilini o'rganishda tarixiy va qiyosiy metodlardan foydalangan. Asarda Rum va Eron turklari tillari dialektida turli formalarning qaysi tarzda ishlatilishi misollar orqali (asosan, Fuzuliy asarlaridan) ko'rsatib berilgan.

Asarda keltirilgan grammatik qoida va eslatmalar Mirzo Mehdixonning turkologiya sohasidagi xizmatini baholashga imkon beradi. Masalan, birinchi mabno masdarlar bayonida keltiriladi:

Eslatma. Masdarlarga birinchi shaxs birlik egalik affiks *-m* oltinchi mabnoning to‘rtinchi rasmida tushuntirilgan barcha qoidalarga binoan *-im/-im* shaklida orttirilsa, masdar ma’nosini anglatadi: *almag‘im*, ya’ni *olmog‘im*, *kelmägim*, ya’ni *kelmog‘im* kabi. Agar *-um* shaklida qo‘shilsa, hozirgi-kelasi zamon fe’lining bo‘lishsiz formasi ma’nosini ifodalaydi: *almag‘um*, ya’ni *olmayman*, *kelmägym*, ya’ni *kelayman* kabi. O‘ninchi bobda tushuntiriladigan *-g‘um*, *-g‘ym* (affiksi) esa boshqa affikslar jumlasidandir.

Qoida. Bilki, masdarlarning qattiq va yumshoq o‘zakli bo‘lishi va masdar ismlari samoiy (qoidasiz)dir, ammo ularning fe’l formalarning yasalishi qiyosiydir, ya’ni masdarlar qattiq o‘zakli bo‘lsa, albatta, uning (yasama) fe’l formalari *q* va *g‘*, yumshoq o‘zakli bo‘lsa, *k* bilan yasaladi (Maboniu-l-lug‘at, 15- bet).

Quyida namuna sifatida oltinchi mabno – imlo qoidalariga doir ayrim ma’lumotlarni keltiramiz.

Asarda imlo qoidalari *kirish* (تمهيد *tamhid*) va *to‘rt rasm* orqali tekshirilgan. Kirish qismida turkiy tilda so‘zlarning yozilishi o‘qilishiga mos emasligi va ko‘pincha qisqa *a* unlisi *alif* bilan, *o‘* unlisi *vov* harfi bilan, *e* (*i*) unlisi *yā* harfi bilan ifodalanishi, lekin qisqa o‘qilishi qayd qilingan. Muallif harflar almashuvi haqida ba’zi bir fikrlarni tushuntirib, *d* ni *t* ga, *g‘* ni *q* ga almashuvi doim yuz bermasligini ta’kidlab o‘tgan. O‘zidan oldin o‘tgan mualliflarning fikrlarini (mazkur harflarni doim almashtirish mumkin degan) tanqid qilib, agar mazkur harflar almashsa, so‘z ma’nosi o‘zgarishini quyidagi misollar orqali dalillagan: *بيغماق yig‘maq* ‘jam qilmoq’ – *بيقماق yiqmaq* ‘buzmoq’, *سيغماق sig‘maq* ‘sig‘moq’ – *سيقماق siqmaq* ‘qismoq’, *ياغماق yag‘maq* ‘yog‘moq’ – *ياقماق yaqmaq*, ya’ni ‘yoqmoq’ (*o‘t- olov*); ‘yaxshi ko‘rmoq’ kabi.

Birinchi rasm unli va undosh harflarda yuz beradigan o‘zgarishlarga bag‘ishlanib, uch faslga bo‘lib tekshirilgan. Birinchi fasl ابدال *ibdāl*, ya’ni almashuvga bag‘ishlangan bo‘lib, ikki qismdan tashkil topgan. Birinchi qism ابدال حروف *ibdāl-e horuf*, ya’ni harflar almashuvi, ikkinchi qism ابدال حرکات *ibdāl-e harakat*, ya’ni qisqa unlilar almashuviga bag‘ishlangan.

Harflar almashuvi qismida Mirzo Mehdixon so‘z oxirida *q* va *g‘* harflarining almashuvini (ham *q*, ham *g‘* bilan yozilishini) tushuntirib, uning qofiyaga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. Bunga dalil qilib Navoiydan quyidagi baytlar keltirilgan:

ضعيف جسميم ارا بيربيرى نينک اوستيدا داغ

قوروغ يغاچ اوزه دور يافراغ اوستيكا يافراغ

Za‘if jismim arā bir-biriniñ yüstidä dag‘

Qurug‘ yag‘ach yzädÿr yaprag‘ yüstigä yaprag‘ (101-bet).

باغ ایچره سنکا ساچتی گل آق و قیزیل یافراق
شه باشیغه انداق کیم ایل آق و قیزیل یارماق

Bāg ' ichrā seṅā sachtı gul aq-u qızıl yapraq

Shah bashıg'a andaq kim el aq-u qızıl yarmaq (102-bet).

یار ایاغین سوغه چون سالدی کوزوم توکتی سرشک
ای نوائی بیلله بلینگ غه کیراک مونداق بولاغ

Yār ayag'in sug'a chun saldı közüm tökti serashk

Ey Navāiy bilā balıg'g'a keräk mundaq bulag' (103-bet).

ای نوائی بو بیابان قطعین آسان ایلا دینک
اشکدین مونداق که هر منزلدا چیکتینک یوز بولاغ

Ey Navāiy bu biyābān qat'in āsān äylädiñ

Ashkdin mundaqki har manzilda chektiñ yöz bulag' (103-bet).

Asarda **q** va **g'** harflari bilan tugallangan buyruq fe'lida almashuv yuz bermasligi tushuntiriladi va agar almashuv yuz bersa, so'zning ma'nosi o'zgarishi aytiladi. Fe'l forma belgilari ko'pincha **q** harfi bilan yozilishi uqtirilgan. Masalan: یاق *yaq*, ya'ni yoq (yondir), یاغ *yag'*, ya'ni yog', ییق *yıq*, ya'ni buz, ییغ *yıg'*, ya'ni jamla, ییغ *yig'* kabi.

So'z oxirida qisqa *a* unlisini ifodalovchi *alif* [ا] yozuvda *hoyi havvaz* [ه]ga almashuvi mumkinligi qayd qilingan. Masalan:

باغیر خونابیدین ضعف اولدی غالب خسته جانیمغا
آغیر ایردی غذا عود ایتی زحمت ناتوانیمغا

Bag'ır xunābıdın za'f oldı g'ālib xasta jānımğ'a

Ag'ır erdi g'azā aud etti zahmat nātavānımğ'a (105-bet).

ینه نی اوت ایدی کیم توشتی خانمانیمغه
ینه نی شعله ایدی کیم توتاشتی جانیمغه

Yana ne ot edi-kim tıyshti xānimānımğ'a

Yana ne shu'la edi-kim tutashti jānımğ'a (105-bet).

Shunga o'xshash ایتسه = ایتسا *etsä*, ایچره = *ichrā*, اوزرا = *uzra*, یانیمه = *yanıma* kabi.

Muallif ikki o'rinda qisqa, ya'ni jo'nalish kelishigi affiksi hamda so'z o'rtasida *a* unlisini ifodalovchi *alif* ni *hoyi havvaz* bilan almashirish mumkin emasligini tushuntiradi: سنکا *seṅā*, منکا *menkä*, توتار *tutar* kabi, کیلماس *kelmäs*, الماس *almas*, بیزکا *bizgä*, اوزکا *özgä*.

Jo'nalish kelishigi affiksi vazifasini bajaruvchi *-na* affiksidagi *hoyi havvaz* alif bilan almashmaydi. Masalan:

سبزه خطینک سوادی لعل سیراب اوستینه
خضر گویا سایه سالمیش آب حیوان اوستینه

Sabza-yi xattin savādi la'l-i serāb ustinā

Xizr goyā sāya salmush āb-i hayvān ustinā (106-bet).

Ikkinchi rasm ishlatilish paytida undosh va unli harflari o‘zgaradigan so‘z va affikslarga bag‘ishlangan bo‘lib, ikki qismni o‘z ichiga oladi. Birinchi qism esa, to‘rt turga bo‘lib tekshirilgan: Birinchi tur *d* bilan boshlangan *دی -di*, *دا -da*, *دين -din*, *دور -dur*, *دورور -durur* kesimlik bog‘lamalari va affikslarni o‘z ichiga olib, *t* bilan tugallangan negizga orttirilganda *d* tovushi *t* ga almashuvi, *b*, *ch*, *s*, *sh*, *q*, *k* bilan tugallangan negizlarga orttirilganda esa ham *d*, ham *t* bilan ifodalanishi, boshqa harflar bilan tugallangan negizga orttirilganda almashuv yuz bermasligi aytilgan. Shunindek, agar *دور -dur* o‘tgan zamon kesimlik bog‘lamasini anglatasa, albatta, *تور -tur* shaklida ishlatilishi qayd qilingan:

كوزونك نى بلا قرا بولوبتور

جانغه نى قرا بلا بولوبتور

Közyn ne balā qarā boluptur

Jāng‘a ne qarā balā boluptur (110-bet).

Asarda eslatma shaklida ikki qoida taqdim etilgan bo‘lib, birinchi qoidada ba‘zan bir forma ikki ma‘noga ega bo‘lishi ta‘kidlanadi. Mazkur forma bir ma‘no anglatganda o‘zak qattiq, ikkinchi ma‘no anglatganda esa yumshoqdir. Masalan: *اولتورور olturur*, ya‘ni o‘tiradi, o‘ltiradi, *اولتورماق olturmaq*, ya‘ni o‘tirmoq ma‘nosida o‘zak qattiqdir, shuning uchun *غ، غه -g‘a*, *اولتورماک öltürmək*, ya‘ni o‘ldirmoq ma‘nosida o‘zak yumshoq, shuning uchun *-gü, -kū* orttirilishi qayd qilingan. Ikkinchi qoidada esa *g / k* bilan tugagan o‘zaklarga *گا -gä, -kä, q / g‘* bilan tugagan o‘zaklarga *غ، غه -g‘a* orttirilishi tushuntirilib, quyidagi baytlar dalil qilib keltirilgan:

تا هواني مين اول آى هجريدا اندق كيم بولوت

تاغغه هر دم يوز لانور مين ياش توکوب فریاد یتیب

Tā havā-ni men ul ay hajrīda andaq-kim bulut

Taqg‘a har dam yūzlānyrmen yash tōkūp faryād etip (115-bet).

اولوقغه اولوغچه عطا ایلسون

کیچیک کا کیچیک چا سحا ایلسون

Uluqg‘a ulug‘cha atā äyläsün

Kichikkä kichikchä saxā äyläsün (115-bet).

Uchinchi rasm grammatik qoidaga zid ravishda yasalgan ba‘zi so‘zlarga bag‘ishlanib, ishlatilishiga ko‘ra ikki qismga bo‘lib tekshirilgan. Birinchi qismda *ایدین aydin*, ya‘ni *oydin*, *ایشتان ishtan*, ya‘ni *ishton*, *ichki kiyim*, *ایکین ikin*, ya‘ni har ikkisi, *سیونماک sevunmək*, ya‘ni *sevinmoq* so‘zlari tahlil qilingan. Mirzo Mehdixon *ایدین aydin* so‘zi *ای ay* va *تون tun*, *ایشتان ishtan* esa *ایچ ich* va *تون ton*, ya‘ni *kiyim* so‘zlarining birikuvidan tashkil topganligi, lekin ko‘p ishlatilishiga ko‘ra fonetik o‘zgarish yuz berganligini aytadi. *ایکین ekin* so‘zi “har ikkisi” ma‘nosida grammatik

qoidaga binoan *ايكيسين ikkisin* bo‘lishi kerakligi, lekin *ايكين ikin* ishlatilishi tushuntirilgan. *سيونماک sevunmāk* esa *سيوينماک sevinmāk* shaklida bo‘lishi kerakligi, chunki uning buyruq formasi *سيون sevun* emas, *سيون sevin* ekanligi qayd qilingan.

Ikkinchi qism Alisher Navoiy asarlarida xato yozilgan yoki xato ko‘chirilgan so‘zlarni o‘z ichiga olib, uch turga bo‘lib o‘rganilgan

To‘rtinchi rasm turli qoidalar va ayrim eslatmalar izohiga bag‘ishlanib, beshta qoida va ikkita eslatmani o‘z ichiga oladi.

Oltinchi mabnoning 43 sahifadan iboratligi e‘tiborga olinsa, bu o‘rinda ma‘lumotlar ko‘lamini taxmin qilish qiyin emas. Umuman olganda, asar 1966 yili otam, sharqshunos olim Zikrillo Umarov (1936-1992) tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan va “Mirzo Mehdixonning “Maboniu-l-lug‘at” eski o‘zbek tili grammatikasi” mavzuidagi nomzodlik dissertatsiyalariga ilova qilingan. Shu o‘rinda aytish kerakki, “Maboniu-l-lug‘at” asari Eronda nashr qilingan ishlarda **chig‘atoy turkiysi grammatikasi** [15, b.13] deb tavsiflanadi. Akademik Aliybeg Rustamiyning yozishicha: “O‘zbekning asosiy tabiiy bilimi madaniy imkoniyati va ma‘naviy boyligini yo‘qotish maqsadida **eski o‘zbek tili** degan nom berilgan, aslida turkiy deb atalgan mumtoz o‘zbek tilida aks etgan. Shu tilda yozilgan ulkan va bebaho merosning ming yilligi arab yozuviga asoslangan turk xatida bitilgan. Sovet davrida bu xatning ta‘limdan olib tashlanishi yalpi milliy savodsizlikni keltirib chiqardi. Mustaqil ijod sohibi bo‘lmish xalq milliy qadriyatlardan ajralib taqlidchilik yo‘liga o‘tdi” [4, b.4]. Istiqlolimizning ravnaqi ko‘p jihatdan tilimiz istiqloliga bog‘liq ekan, bugungi kunga kelib *eski o‘zbek tili* istilohini, yuqorida aytilganidek, *mumtoz o‘zbek tili* deb atash joiz ko‘rinadi.

XULOSA

Mirzo Mehdixonning “Maboniu-l-lug‘at” grammatikasi puxta ishlangan bo‘lib, o‘zbek tili grammatikasiga oid yaratilgan birinchi qimmatli va to‘liq asardir. O‘quvchi mazkur asar materialini o‘zlashtirgach, “Sanglox” lug‘atidan to‘g‘ri foydalana oladi va Alisher Navoiy asarlarini o‘qib tushunishi mumkin bo‘ladi. Qolaversa, uning tadqiqi o‘zbek tilining tarixiy grammatikasiga doir echilmagan qator masalalarni hal qilish va o‘zbek tilining tarixiy grammatikasini tuzishda yordam beradi. “Maboniu-l-lug‘at” mumtoz o‘zbek tilining fonetik, grammatik xususiyatlarini va turkiy tillar haqidagi fors grammatika fani tarixini o‘rganishda katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Алимova, X. З. (2019). Словообразовательные возможности суффикса *چ-ئ* в языке дари. *Вестник Челябинского государственного университета*, (4 (426)), 14-20.

2. Мухитдинов К. “Санглах” Мирзы Мухамеда Мехдихана (Исследование, комментарии, перевод и транскрипция): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1971.
3. Расулов Р. Ўзбек тилини ўрганиш тарихидан. – Ученые записки Андижанского госпединститута. – Андижан, 1955, №2.
4. Рустамий А. Ҳазрат-и Навойийнинг маънавий олами. – Тошкент: Navro‘z nashriyoti, 2014.
5. Самойлович А.Н. Персидский тюрколог XVIII века Мирза Мехди-хан // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. №5. – Баку, 1927.
6. Умаров З.А. Грамматика староузбекского языка “Мабани ул-лугат” Мирзы Мехдихана: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1967.
7. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1962.
8. Alimova, K. Z. Adjective Forming by Affixation in the Dari Language.
9. ALIMOVA, K. (2020). Dari Word-forming Transposition Phenomenon. *International Journal of Pharmaceutical Research (09752366)*.
10. АЛИМОВА, Х. З. (2020). Substantivization of participles in the dari language. *Иностранные языки в Узбекистане*, (5), 1-10.
11. Besim Atalay. Mirza Mehdi Mehmet Han. Senglah. Lugat-i Nevai. – Istanbul, 1950.
12. Denison Ross. The Mabani'-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirza Mehdi Khan, Bibliotheca Indica, New Series, No. 1225, Calcutta 1910.
13. Eckmann J. Mirza Mehdis Darstellung der tschagataischen Sprache. – Analecta Orientalia memorial Al. Csoma de Körös dicata. – Budapest, 1942-1947.
14. Menges K.N. Das Cagatajische in der persischen Darstellung von Mirza Mahdi Han. – Mainz, 1956.
15. فرهنگ ترکی به فارسی سنگلاخ / اثر میرزا مهدی خان اسرآبادی (منشی الممالک نادرشاه افشار)؛ مقدمه، مقابله و تصحیح حسین محمدزاده صدیق. – تبریز: اختر، 1393.